

Orta Asya'da arazi meselesine dair üç vesika

Prof. FITRAT

Orta Asyada muhtelif devir ve yerlerde zuhur eden devletlerin resmî saray tarihine ait birçok menba ve vesikalar mevcuttur. Bunlardan Tabarî, İbnü'l Esir, Reşideddin'in *Cemü'tterâhî*'i, Cüveynî'nin *Cihanküşâ'si*, Vassaf, Revzatüssafa, Matlaasadeyn, Bahrülesrar, Abdullahname, Ubeydullahname, Rahimhani, Mukimhani v.s. gibi. Orta Asya devletlerinin saray hayatına ve hükümdarlarının tercümeihallerine dair fevkalâde alâkalı malûmatı havî menbaları ilk safta zikretmemiz lâzımdır.

Orta Asya tarihine ait eserler vücade getiren muasır âlimlerin çoğu bu menbalara müracaat etmişlerdir. Fakat, mezkûr menbalara dayanarak, neşredilmiş ve neşredilmekte devam eden bütün ilmî tetkikler, asıl meseleyi tavsif etmek hususunda, bazan tamamen muvaffak oldukları halde, müessir kuvvetleri ve bahsî geçen vakaların sebeplerini tahlil etmediklerinden, noksandır. Malûm olduğu vecihle, herhangi bir cemiyetin siyasi idare şekli, onun iktisadi ve içtimai teşkilâtile tayin edilir. Halbukî, mezkûr menbalarda böyle bir tahlile asla teşebbüs edilmedi. Reşideddin, Cüveynî, Vassaf, Abdurrezzak ve diğerleri kendi hükümdar saraylarının mahdut gerçevesinden kurtulmağa, eserlerinde halk kütlesinin içtimai varlığını, mümkün mertebe, inikâs ettirmek maksadile, bu kütlenin içine girmeye, çalışmadılar. Bugünkü tarih ilmi, şu veya bu devlet ve milletlerin iktisadi ve içtimai teşkilâtını, inikâs ettiren vesikalara büyük bir ehemmiyet vermekte ve muasır müverrihlerden, birinci derecede, bu menbalardan istifade etmelerini ısrarla talep etmektedir. İşte aşağıda arzedeceğimiz, ve Orta Asyanın içtimai - iktisadi münasebetlerinin tetkiki için mühim birer malzeme olan, üç vesika da bu neviyledir.

1) ŞEYBANİ HANIN VAKIFNAMESİ

(Farsça. Ölçü: 22×17 cm.)

Bu vesika *Soviyet Sosial Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü*nün Yazmalar kısmında B 670 numarayla kayıtlı olup 107 yaprağı havîdir. Yazmanın sonunda bir veya iki, dördüncü yapraktan sonra da bir yaprağın noksan olması muhtemeldir. Kâğıt eski ve siliktir. Hattın şekline göre bunun asıl nüsha veya doğrudan doğruya ondan istinsah edilmiş bir sureti olduğuna hükmedilebilir. Birçok sahifelerin kenarında, şu ibareyi havî, yuvarlak bir mühür basılmıştır:

الموكل الله الملك الغنى عبد الاول بن الواحد الليثي

Maalesef, tarihsiz olan bu mührün hangi seneye ait olduğunu tespit edemedik.

Mezkûr vakıfnâmenin Şeybanî Han'a ait olmayıp, Sultan Timur İbnî Şeybanî Han'ın zevcesi, Burunduk Han بندق خان oymağına mensup, Mihr Sultan Hanım'ın olduğunu, bilhassa kaydetmemiz lâzımdır.

Bu vesikada, alelittlak dibacelerden sonra tarihi malûmat verilmiştir ki, kısaca şudur:

«Ebül Feth Mehmet Şeybanî Han Semerkant şehrinin بابا خايداد (Haniye) ismi verdiği bir medrese kurmuştur (1). Bununla biten dördüncü yapraktan sonra, yukarıda söylediğimiz gibi, bir yaprak noksandır, fakat müteakip metinden, içinde «mezkûr medresenin inşası Şeybanî Han'ın hayatında bitmediğinden ve Şeybanî Han'ın H. 916 da İran hududunda öldürüldüğünden» bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Kaybolan yapraktan sonra metinde

ابى الغازى محمد تيمور بهادر خان ismi

(1) Bugün bu medrese مدرسه خان (Medrese-i Han) imile maruftur.

kaydedilmiştir. Bu Timur Sultan, Şeybanî Han'ın oğludur.

Mezkûr vakıfnamede kaydedildiğine göre, Şeybanî Han'ın vefatından sonra, Timur Sultan mevzuubahs medresenin inşasını itmam etmeğe koyulmuş, fakat yapı bitmeden evvel Kulak gölünün Hutlan mın-takasında ölmüştü.

Timur Sultan'ın ölümünden sonra dul kalan eşi Mihr Sultan Hanım binayı tamamlayıp süslediği gibi, yapının cenup tarafında başka bir medrese yaptırdı, ve bu iki medrese ile beraber birçok dükkân, avlu حوالی ve arazi vakfetti ki, vakıfnamede şu suretle ifade edilmiştir:

پس وقف نمود و تصدق فرمود از خالص مال و اطیب اموال خود خال خیانتها و صحه بدنها و قیام عقلها و نفاذ جمیع تصرفاتها فی الوجوه کلها و بعده و قتها علی هذه المدرستین الشریفین المذکورتن الحدودتین الموصوفتن همکی و تمامی مستغلات و عقارات و قری و اسباب کدر این وقفیه مسطور است .

«Ve sonra hali hayatta, bedeni sıhhatta ve akli başında iken ve her şekilde bütün melekelerine tasarruf ederken mezkûr hudutlarla muttasıf bu iki medresei şerifeye, ölümünden sonra kullanmak üzere, kendi malından ve meşru mülkiünden bütün hububat tarlalarını, akaratını, kasabalarını, malikânelerini, ve değirmenlerini ki, bütün bunlar bu vakfiyede yazılmıştır, vakfedip bağışlamıştır».

Vesikada, vakfa dahil olan emlâkin mu-fassal kaydinden evvel, bulundukları yere dair kısa bir izahat verilmiştir:

بعضی در بلدۀ دارالسلطنۀ سمرقند و بعضی در محلات سمرقند و بعضی در تومن شاوردار علیاناحیۀ سمرقند و بعضی در ولایت قبه الحضرأ کش دلکش است و بعضی در ولایت نسف واقع است .

«Bazıları payitaht şehri olan Semerkant, bazıları Semerkant nahiyesinin Şavdar-ı Uli-yâ tümeninde, bazıları Semerkant havalisinde, bazıları Keş ve bazıları Semerkant vilâyetinde bulunuyor».

Bütün vakıfları ayrı ayrı saymayı fuzulî

bulduk ise de, medreselere ait gayrimenkul-lerin muhtasar bir cetvelini neşretmek fayda-sız olmayacaktır zannederiz:

Semerkant şehrinde: 27 dükkân, 4 avlu ve bir kapalı çarşı

Semerkant havalisinde: Büyük bir bahçe, ve 200 tanab (2) kadar arazi; bir bahçe ve arsa; 2 kâğıt imalâthanesi; muhtelif yerlerde beş, altı parça arsa.

Keş vilâyetinde: Sayısız araziye ve keza-lik «takcay» تکجای (3) arsalarını, bir değirmeni, bir tepe کوترمه ve daha bir değirmeni havî bütün Haşnuy خشنوی kasabası; bütün Endi Ahmedî Mugulan اندامد مغولان ka-sabası; Haşid Sipakian خشد سپاکیان veya di-ğ er ismile Haşidak Payan خشدق پایان tiyülü-nün bütün arazisi; bütün Hisarak حصارک kasabası; 2 mera اولنک ve bir yaylâ ییلاق Manklik Hoca منکلیک خواجه kasabası; Manku-car منکوجر mevkiinin 42 payından 17,5 pay ve Siyah Ab سیاه آب .

Nesef vilâyetinde: Gubdin kasabası غوبدین ve Deşti Gubdin.

Semerkandin yeni kasallarmda: bütün Kuksam (کوکسام) کوکسام sahası.

Saydığımız vakıfların büyük bir kısmı Mihr Sultan Hanım'a aitti; kalan-lar ise diğer arazi sahiplerinden satın alınıp vakfa kalbedilmişti.

Vakıfnamenin sonunda vakıfdarın şartları ve keza-lik vakıfların nakid ve tabîî servet ola-rak senevî varidatı mufassalan gösterilmiştir. Buna dayanarak XVI. asır zarfında mezkûr gayrimenkulâtan gelen varidatı tahmin et-mek mümkündür.

İhtiva ettiği bütün bu malûmattan başka, mezkûr kaynak, bizi bazı orta Asya emlâk sa-hiplerinin isimlerinden haberdar ediyor. Me-selâ vakıfnamede, vakfedilen araziye her ta-raftan ihata eden mülkler tavsif edilirken, filân mülkün sahibi filân olduğu, veya filân-ın arazisini filâna sattığı, veya mülkün dev-let malı olduğu v.s. kaydedilmiştir. Mezkûr vakıfnamede zikredilen büyük Orta Asya ara-zî sahiplerinin isimlerini neşrederim:

(1) Merhum Emir Abdul Ali Tarhan'ın (o Abdül Ali Tarhan ki, Sultan Ahmet Mirza

(2) Bir tanap tahminen 4230 m² dir (Y. K).

(3) تکجای çarşı için kiraya verilen arsalar.

Timurî zamanında Buhara hâkimi olup Şeybanî'yi bir müddet yanında istihdam etmişti), oğlu Emir Baki Muhammet Tarhan;

(2) Emir Kanbar Ali Tarhan İbni Emir Bastam Tarhan

(3) Mir Mahdum lâkaplı Emir Seyyit İbrahimül Hüseyinül Kirmanî;

(4) Hacaka Emir Derviş.

Vakıfnamde hususî bir tetkike muhtaç birçok yer isimleri de vardır. Meselâ:

و خشق، انكار قورحيل، انكار اينجكل،
راجکند، شوکذ، زوجکت شاشیق آلب، دشت
تفان، یاریمتوق، نافخس، بجنام، یفئو، خشیدک،
آب لم لم، غوبدین، یازمودین جاجین، ماغون،
پاران، تیرکت، سکبادزه، ویجکت.

Bu isimler arasında شهر امیر غناجین، v.s. gibi
arıkları kazan arazi sahiplerinin adlarını muhafaza edenleri de vardır.

Mezkûr vakıfname sayesinde emlak nevi
leri için kullanılan tiyül، نیول، mamleke
، سکینات، ملک، milk، ملك، di-
hebaş، دیهه باش v.s. ıstılahların manalarını
anlamak mümkündür.

Umumiyetle mezkûr vakıfnamenin, Orta
Asyada arazi münasebetleri tarihi için pek
mühim bir vesika olup mufassal bir tahli-
le muhtaç olduğunu zannederiz.

2) EMİR HAYDAR'IN SEYYİT AH-
MET HOCAYA VERDİĞİ MEKTUPLAR:
(Farsça: Ölçü: 18,5 × 12 cm.).

Bu ikinci vesika, hususî kütüphanemizde
bulunup, XIX uncu asrın başına aittir. Emir
Seyyit lâkabını da taşıyan Emir Haydar
Buharada hüküm süren Mangıt مانغیت
hanedanına mensup olup, inkılâp esnasında
Buharadan kaçan Emir Alamın dedesinin de-
desidir. Emir Haydar H. 1241 sene-
sinde ölmüştür.

Seyyit Ataî'nin hocalarından
Seyyit Ahmet Hoca Sarayda iti-
mad ve nüfuz kazanarak, Çarcuy, Nese-
f, Karmine, Nurata ve Huzar vilâyetlerine tayin
olunup tedricen sadr, faidî ve nakip gibi

yüksek makamlara nâil oluyor; birçok se-
ferlere ordu kumandanı sıfatıyla iştirak eder-
di.

Emir Haydar'ın Seyyit Ah-
med'e gönderdiği mektuplarda kullandığı
çok şefkatli sözlere istinaden, Seyyit
Ahmed'in onun yeğeni olduğunu farzede-
biliriz.

Seyyit Ahmet 20 senelik hizmeti
(H. 1215 ten 1235 e kadar) zarfında hüküm-
darının bütün yarlık ve ihsanmelerini buna
mahsus 410 yapraklı bir deftere کتابچه kay-
dederdi ki, 962 muhtelif vesikayı havîdir.

Bu yazmanın ilk sahifesinde aşağıdaki
mührün izi kalmıştır:

سید احمد نقیب توران زمین

Mühür 1230 tarihini taşıyor, Seyyit Ah-
medin nakip tayin edilmesi hakkındaki fer-
man da aynı sene yazılmıştır.

Bu 962 vesikanın tarihi kıymeti tabii çok
mütenevvi olup, bazıları mektuplaşan şahıs-
ların sırf hususî hayatlarına aittir. Fakat bir
çokları da Buhara Emirliğinin tarihi için fev-
kalâde ehemmiyetli malûmatı haizdir.

Nesef ve Huzar vilâyetlerini idare etmek
üzere verilen bütün yarlıklarda şu ibare mev-
cuttur:

حاکم مذکور خراج ولایت مذکور را
موافق تعامل گرفته صرف معیشت خود و لشکر
نموده لشکر را خوب پروا کند.

«Mezkûr hâkim, mezkûr vilâyetten, adat
üzere, haraç alıp onu kendi ve ordunun ihti-
yacı için sarf, ve bu sonuncunun iyi bakılma-
sına dikkat, etmelidir.»

Bu ibareye, haraçtan ve ordunun beslen-
mesinden bahseden ve bu devirde ordunun teş-
hizatlanması için kullanılan teşkilât ve usul-
lerini tasvir eden, diğer vesikalarda da tesa-
düf edilir.

Sadr, nakip ve emirleşker makamlarını
tevzi eden yarlıklar da bu memurların
hak ve vazifelerini tavsif etmek itibarile şa-
yanı dikkattir.

Hicrî 1216 senesinde yazılmış 8, 9, 10 ve
11 numaralı mektuplar türkmenlerin o sene
Uluğ-Tepe, Halaç ve Gunaş mmtakasında si-

lâhlı bir isyan yaptıklarını gösteriyor. İsyan-da en aktif rol oynayan kabileler Kızıl - Ayak , قزىل اياق , Uk اوک ve Acı آجى 'dır. Asiler, gitgide kuvvetlenen ve genişleyen ihtilâlin başında, Emir in ordusunu perişan etmişlerse de, neticede kendileri mağlûp olmuşlardır.

Mezkûr mektupların bazı kısımlarının neşrini faydalı bulduk:

8 No. lu mektuptan:

سيادت و امارت پناهان نجابت و عزت
جايگاهان و دولتخواهان رفيعالقدران محمد
يوسف خواجه فيضى و سيد احمد خواجه صدر
و بيك اوغلى بى داد خواه و بوران بى ميرزا
و نجارى⁽⁴⁾ بى داد خواه و محمد امين بى و ملا
كل محمد بى و نياز بى و جمعه بى ار مراحم
خسروانه سرا فرا كشته بدانيد كه تقدير نيكي
و بدى و سعادت و شقاوت و خير و شر او واجب
تعالى قبل از روح را در بدن دميدن تقدير
كرده است هر چيزي را كه واجب تعالى در ارل
تقدير كرده است بنده مى بيند و ديكر اينكه كم
و پر لشكر را نبايد ملاحظه كردن ريرا در
كلام مجيد آمده است كه كم من فيشه قليله فيشه
كثيره باذرا لله شمايان جاي رفقه ايد كه غير ار
خدمت كردن و جان بازي نمودن ديكر كاري
نيست اول اينكه بخوبى شود نيكانش مهربانى
بينند بدانند تنبيه يابد اكر كل الغ تبيه و خليج
و كنش بدى را پيشه كند شمايان هم بفضل واجب
تعالى از دستتان آمده كى را در حق انها كنيد
هر چه باشد جمعى رفقه ايد ملك از واجب تعالى
ست بفضل واجب تعالى (!) بيك كاري كنيد
باز لشكر كوئيد طيار خود مامم بدولت طيار
ستاده ايم باقى السلام عليكم ١٢١٤ (Sic).

«Şahane merhametten iltifat görenler :
Hâkimiyet ve iktidar penahı, necabet ve izzet
sahibi, kıymetli, yüksek devlet adamı faidî

(4) Rusça transkripsiyonunda bu kelime Buharî
olarak yazılmıştır. (X. K.).

Mehmet Yusuf Hoca ve sadı Seyyit
Ahmet Hoca ve Bek oğlu biy
Dad hah ve Buran biy mirza
ve Buharî biy Dad hah ve Meh
met Emin biy ve Molla Gül
Mehmet biy ve Niyazi biy ve
Cuma biy, biliniz ki, Vacibi Taalâ,
ruhu bedene vermeden önce, iyiliğin ve
kötülüğün, saadetin ve şekavetin, hayrın ve
şerrin derecesini, takdir etmiştir. Tanrının e-
zelde mukadder kıldığı herşeyi kul yapar. Ve
böylece ordunun çokluğu veya azlığına bakıl-
maz, çünkü Kuranı Kerimde şöyle denilmek-
tedir: «ve kaç defa ufak kuvvetler Allahın iz-
nile büyük kuvvetleri mağlûp etti (Kur. Ker.
II, 250). Siz de öyle bir yere gittiniz ki, ora-
da yalnız hizmet etmek ve canını feda etmek-
ten başka bir iş yoktur. Fakat ilkönce iyilere
şefkat göstermeniz, kötülere tenbih etmeniz lâ-
zımdır. Eğer Uluğ-Tepe, Halaç ve Gunaş mu-
kavemet gösterirlerse, o zaman, siz, Tanrının
yardımı ile, elinizden geleni yaparsınız; sizleri
de çöksünüz. Mülk Cenabı Hakkın bir vergisi-
dir, onun rızası ile birşey yaparsınız. Yalnız
hem ordunuzu, hem kendinizi hizmet için ha-
zır görünüz. Baki Allahın selâmı sizin üzeri-
nize olsun 1216».

9 No. lu mektuptan:

.... بدانيد كه سرفتنه قزىل اياق و اوق
و آجى است ار قدیم هم همين سه اوروق فتنه
كر است همين سه اوروق خواه صوفى باشد و
خواه صاف باشد تنبيه اش را بفضل واجب
تعالى يابد و ديكر اوروق بتاحت نارفتش
بهتر است .

«..... Biliniz ki, isyana başlayan Kızıl
Ayak, Uk ve Acılardır. Bu üç oymak eskiden
beri âşîdîr. Bu üç oymak soft olsun, saf ol-
sun, gene, Allahın nimetile, cezadan kurtula
mazlar. Diğer oymaklara ise hücum etmemek
daha iyidir».

10 No. lu mektuptan:

..... بدانيد شمايانرا فرمود يم كه از چار-
جوى بكركى روئيد تركنيه اقسقالان و نيكانش
ظاهراً نكه آمده شمايانرا مى بينند بدكردار
ايشانرا شمايان گرفته ميدهند يا انها كرىخته ميروند

بعد از کرکی رفتن از همانجا از دریا گذشته
باینجانب می آید .

..... Biriniz ki, size, Carcuy'dan Kirki'ye hareket etmeği emir verdik. Şüphesiz ki, hem türkmen aksakalları, hem iyi insanlar sizi selâmlamağa gelecek. ve kaçamayıp ellerine düşen âsilerini de size teslim edeceklerdir. Kirki'ye sefer yaptıktan sonra, nehri hem en orada geçip buraya geliniz.

11 No. lu mektuptan:

..... بدانید که عرضه که بدر بار عالی
فرستاده بودید رسیدکار یار کری را نیمکاره کر-
دید اکنون استاده خیریت ترکمان را خوب کرده
ولایت را بطریق سابق خاطر جمع و آرامیده
کرده بیایید بار این را هم نیمکاره پر تافته نیاید.

.... Biliniz ki, Meclisi Âliye gönderdiğiniz rapor gelmiştir. Fakat, siz askerî seferinizi bitirmediniz; şimdi türkmenlerin vaziyetini iyileştirip, vilâyeti, eskiden olduğu gibi sakin kılınız. Ancak bu işi gene yarı yolda bırakmayınız.

12, 15, 26, 27, 37, 38, 51, 359, 491, 530, 536, 571, 932, 933 ve 944 No. lı mektuplar Buhara ve Kokand emirlikleri arasındaki askerî hareketlerden bahseder.

62, 63 ve 255 numaralı mektuplar Buhara Mangitlariyle Şehrisebz (5) Kmagasları arasındaki harpten bahistir.

XIX uncu asırda, Kokantta, Fergana emiri O m a r H a n 'ın sarayında toplanmış şairler arasında türkçe ve farsça eserleriyle büyük bir şöhrat kazanmış C ü n e y d u l l a h H â z i k hususî bir mevki işgal etmektedir.

C ü n e y d u l l a h H â z i k H. 1259 senesinde E m i r N a s r u l l a h 'm buyruğuyla öldürüldü.

70 ve 265 No. lı mektuplar bu meşhur Orta Asya şairinin tercümeihali için malzeme teşkil etmektedir.

390 No. lı mektup E m i r H a y d a r ile Hiva Hanı arasındaki muharebeden bâhistir.

103, 215, 269, 273, 554, 557, 566, 567, 568, 583, 584, 589, 615, 625 ve 873 No. lı mek-

(5) Şehrisebz = Yeşilşehir, Kes.

tuplar vergilerden ve «bay-baçe» بای باج, «kara-çirik» قره چیریک gibi fevkalâde tahsillerden, bunların miktarından ve tahsil usullerinden bahseder.

Bu vesikalardan anlaşılıyor ki, Buhara hanları, malûm muayyen vergilerden ve askerî hizmette bulunan kimselerden, («nükeriye» den) başka, oymaklara karşı yapılan askerî seferler esnasında, para ve insan alırdı. Bu paraya «cul», ordu hizmetine alınan insanlara ise kara-çirik derler. Hiç şüphe yok ki, bu ağır vergiler hoşnutsuzluk ve isyana sebep olmuşlardır. Bir mektubu aynen, bazıların da en mühim kısımlarını, dercediyorum :

103 No. lı mektup:

سیادت و امارت پناهان نجابت عزت
اکاهان نور چشمی سید احمد خواجہ فیضی و
محرم درگاه نیاز بیک دادخواه از مراحم خسر-
وانه سرافراز بوده بدانند که سرای دو صد
نفر مفت شش صد نفر قورمه سه صد نفر ایماق
چار صد نفر عرب صد و پنج صد نفر فقرای
بیرون شهر دو صد نفر قسکرات هزار نفر هر-
دری شصت نفر قره چیریک فرمودیم باید که
شمایان همین قره چیریک را خبر دهید که خود-
هارا طیار کرده مستعد خدمت شده ایستند حجاب
ما از انجانب سیادت پناه محمود حواجه اوراق
راهم فرستادیم اگر از طرف شهر سبز خبری
شود شما یان بمشورت از قره چیریک بقور غا-
نهای اطراف شهر سبز ایلغار فرستائید که خوب
باحتیاط کار خود ها باشند شما یان بخاطر جمعی
باحتیاط و ضبط کار خود ها مشغول باشید
موافق فرمان عالی عمل نموده خلاف و انحراف
نورزید السلام علیکم ۱۲۱۸ .

Şahane merhametten iltifat görenler hâkimmiyet ve iktidar penahı, necabet ve iz-zet sahibi, kıymetli faidî Seyyid Ah-met Hoca ve Niya z biy Dadha h biliniz ki, biz, Saray oymağından 200, Mangutlardan 600, Kurmelardan 300, Uymaklardan 400, Araplardan 150, şehir etrafındaki

ahaliden 200, Kunkratlardan 100 ve Hardarilerden 60 kişi seferber etmenize emir verdik. Siz bu karaçiriklere hizmete hazır bulunacaklarını bildirmelisiniz. Biz kendi tarafımızdan necabet ve iktidar penahı *M a h m u t H o c a U r u k*'u gönderdik. Şayet Şehrisebzden haber gelir ve siz vaziyetin icap ettiğine göre, karaçiriklerin bir kısmıyla Şehrisebz etrafındaki tepelere akın yaparsanız, karaçirikler çok dikkatli davransınlar. Siz de vazifelerinizde soğukkanlılık, dikkat ve cesati muhafaza edip, yüksek emre asla muhalefet etmeyiniz. Baki Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. 1218.

269 No. lu mektuptan:

... بدانند که از جماعه کیکچی قره چیریک طلب کرده بودید باید که ازوجه قره چیریک بجماعه کیکچی دخل و حجت ن سازند .

«.....Biliniz ki, Kiyikçi cemaatında karaçirik almalısınız. Fakat Kiyikçi cemaatını bu yüzden gayrimemnun kılmemalıdır».

273 No. lı mektuptan

... بدانید که بدولت سواری داریم جعل و نوکر و قره چیریک قرشی را پایکیر کرده همراه ملازم در بار عالی ملابرات بکاول فرستادیم از روی پایکیر زود جعل و قره چیریک را جمع کرده جعل را بسلیم اقالق و حکیم خان پسر عوض اقالق سپارید که آورده بسرکار خاصه شریفه جواب کویید نوکر و قره چیریک بخدمت می آمده کی رامبا رزت پناه حکیم توقسانه سر شده بخدمت گرفته بیارد ...

.... Sefere çıkacağımızı biliniz. Cul, nüker ve karaçirik vergilerinin cetvelini yaparak saray adamlarından *M o l l a B a r a t B a k a v u l* ile gönderdik. Cul ve karaçirikleri çabucak toplayarak *S a l i m A k a l i k* ve *İ v a z A k a l i k*'in oğlu *H a k i m C a n*'a teslim ediniz ki, bunları bize getirerek hesap versinler. Hizmete alınan nüker ve karaçirikleri de *H a k i m T u k s a b e* idare edip buraya getirsin».

554 No. lı mektuptan:

فقرای کرمنه از وجه قره چیریک عرض

شدند باید که شما مصامات کرمنه را از فقراء و ایلات خانه شمر کنید در وقش فقرا و ایلات با نصد قره چیریک را از روی خانه شمر بدهد.

..... Karmine ahalisi karaçiriklerin yanlış toplanıldığına şikâyet ediyor. Ahali ve oymaklara mensup ailelerin tam miktarını öğrenmeniz lâzımdır ki, buna istinaden ahali ve oymaklar, ailelerinin miktarile mütenasip, 500 karaçirik vermeğe mecbur tutulsun...

625 No. lı mektuptan:

... بدانید که جعل فقراي کرمنه صد و پنجا طلا جعل فقراي بیرون پنجشنبه صد و پنجا طلا و از فقراي کته قورغان سیصد و بیست طلا جعل جلا یر پنجشنبه صد و بیست و پنجطلا و از اوج اوروق چهار صد طلا و از فقراي پنجی قورغان سی طلا و از قرغز صد و پنجا طلا و از قنکرات پنجا طلا و از سراي پنجا و از آلچین سی طلا و کیریت پازده طلا و از جیت چهل طلا و از میتن کرمنه ده طلا و از منک هشت طلا و از دورمن شش طلا و از بر قوت صد طلا و از اوز دو طلا باید که هر کدام جعل و قره چیریک خود را جمع کرده همراه خود گرفته بحام رفته ایستید ...

..... Biliniz ki, Karmine ahalisinin culu 150 tile, Pencşambe havalişi ahalisinin culu 150 tile, Katah-Kurgan ahalisinin 320 t., Pencşambe celâyirlerinin 125 t., Uc Uruk-ların 400., Yangi-Kurgan ahalisinin 30 t., Kırğızların 150 t., Kunkratların 50 t., Sarayın culu 50t., Olçininki 30 t., Kireytle-rinki 15 t., Citlerinki 40 t., Mitani-Karmine-nin culu 10 tile, Mingin culu 8 t., Durmanın-ki 6 t., Barkutunki 100 tile ve Uzların 2 tile olarak hesap edilmiştir. Herkes kendi cul ve karaçiriklerini toplayıp Cam'a gelecektir.

119, 121, 132, 324 ve 466 No. lı mektuplar kale duvarlarının ahali tarafından tamir edilmek mükellefiyetinden bahistir. Her şehrin bu mükellefiyeti, duvarlarda çalıştırılmak üzere muayyen bir miktar işçi veren

o mmtakanın köylülerine pek zor geliyordu. Gayet tabiidir ki, ahali, bu münasebetle, hem iş hem para istiyen vilâyet memurları tarafından soyuluyordu.

Aşağıdaki mektuplar bunların dalavere-lerini pek güzel göstermektedir.

324 No. 1. mektubu arzedelim:

سیادت و نجات پناه نور چشمی سیداحمد
خواجہ فیضی امارت پناه معتمد دولت عالی
صدر بی از مراجع پادشاهانہ سرا فراز کشته
بدانندکہ دیوار قورغان غرجاب از ہرجاغلطیدہ
رخنہ شدہ بودہ است بایدکہ نور چشمی کس
فرمودہ مردکار خانہ آباد و قورغاشیم وینفی
کنت و غجر را جمع کردہ گیرند و صدر بی
مردکار خزار را جمع کردہ کرفتہ ہر کدام یک
آدم خود را بمردکار ہمراہ کزدہ زود فرستادہ
شکست و ریخت دیوار قورغان غورجاب را خوب
درستی کنانید ... می شنویم کہ درباب مردکار
از مسلمان پل بسیاری میکرفتہ اند باید خوب
تحقیق نمایید کہ کس از فقراء پل نکیردموافق
امر عالی عمل نمایید السلام علیکم فی رمضان
سنہ ۱۲۲۵ .

Şahane merhametten iltifat gören hakimiyet, necabet ve iktidar penahı, yüksek hükümetin itimadına nail olmuş sadr biy, gözbebeğimiz faidî Seyyid Ahmet Hoca, bilsin ki, Kurgan Gurcap surlarının her tarafı harap olup gedikler açılmıştır. Gözbebeğimiz, bir adamına, Hane-Abad, Kurgasim, Yangi-Kant ve Gacirden, sadr beye ise Husardan işçi toplatmalı, her ikisi çabucak bu işçileri bir vekil ile göndererek Kurgan Gurcabin düşmüş ve kırılmış yerlerini iyi tamir ettirmelidir.. Müslüman işçilerinden çok para alındığını işitiyoruz. Bunu iyice tetkik etmek lâzımdır, şöyle ki hiçkimse ahali-den para almasın. Yüksek emre göre hareket ediniz. Allahın selâmı sizin üzerinize olsun. Ramazan 1225.

239 ve 527 No. 1. mektuplar Nave-Guzar mülkleri ve onlardan alınan haracın miktarı hakkında malûmat vermektedir. Nave-Gu-

zar mülkleri yüksek yerlerde bulunup su, oralara, yükseklerde akan çaylardan, tahta oluklardan geçirilmek suretile gönderilir.

30, 43, 46, 187, 532, ve 740 No. 1. mektuplar çiftçinin hususî vaziyetinden, emlâkinin halinden ve mülk sahipleriyle münasebetlerinden bahseder.

Çiftçi کارندہ - kârende veya tabiri diğerle مزارع - muzara' onu işletmek maksadıyle, arazi alan bir kimsedir. Devlet mülkleri ملک خصوصى hususî mülkler مملکتہ سلطانی mülkleri, bütün bunlar, kârende vasıtasile işletilirdi. Hususî, veya vakıf, veya devlet mülkü olan köylerdeki toprak evler ve avlular aynı vaziyette idi. Köylü arazisine hiç tasarruf edemezdi, şöyle ki mülk sahibi kendisine her an: «evini arsamdan kaldır ve arabanı çek» diyebilirdi.

Buhara emirliğinde az arazi bulunduğundan, mülk sahipleri ve derebeyler, esaret kanununa ihtiyaç görmeden, aç ve evsiz kalmaktan korkan köylüleri istismar eder, onlara köle muamelesini yaparlardı (6).

532 ve 740 No. 1. mektuplar su hakkına dairdir. 891 No. 1. mektup nehir köprülerinin tamirinden ve bu mecburiyetin tatbik usulünden bahseder.

148 ve 825 No. 1. mektuplar hükümdarın, haraç toplamak hakkını, valilere veya başka şahıslara, ödenmek üzere, verdiğinden bahistir.

Bu mektupların çoğunda Buhara emirliğinin muhtelif yerlerinde yaşamış birçok oymakların isimlerine rastlanır. Bu malûmat etnografya itibarile fevkalâde kıymetlidir. Mektuplarda meselâ şu isimleri gördük: Karakalpak قره قلاپاق Kinagas Kara-Kalpak کینکس قره قلاپاق ve Kara-Mangıt Kara-Kalpak قره منگیت قره قلاپاق. Mektuplardan biri Karmine vilâyetindeki (kısmen veya kâmilin) Karakalpakların buraya kazakların yurdundan göç ettiklerinden bahseder ki, fevkalâde mühimdir. Mektubu aynen naklediyoruz (Nr 523):

(6) Bundan, her köylünün ev ve toprağa sahip olduğu neticesini çıkarmamalıdır. Hiç şüphe yok ki, birçok köylü topraksız ve evsizdi. Bunlar başka usullerle, ve meselâ, «bunak» بونک denilen istikraz vasıtasile, hizmete bağlanıp, istismar edilirdi.

... بدانید که عرضۀ که بدر بار عالی فرستاده
بودید رسید عرض کرده اید که آدمی که از
برادر امان بای توقسابه عرض کرده بوده است
عرض او بتفاوت بود دست او دعوی پسری
نکرده است ضعیفه با اختیار خود رسیده بوده
است ضعیفه با اختیار خود رسیده باشد کسی
بیوجه دخل نسازد دعوی که در ولایت قزاق
شده باشد قزاق بقزاق یا قزاق بقراق یا
قره قلیاق بقزاق داشته باشد دعوی که نه در یورت
قزاق شده را قاضیان بشنوند بعد از اینجا آمدن
اگر دعوی واقع شود قاضیان شنیده بقطع
رسانند باقی احوالات را آدم فرستاده آنان
تقریر خواهد نمود السلام علیکم ۱۲۲۲ .

.... Biliniz ki, Meclisi Ali'ye gönderdi-
ğiniz mektup gelmiştir. Aman bay Tuksabe-
nin kardeşlerinden şikâyet eden adamın, oğul-
luk haklarını beyan etmediğinden, haksız ol-
duğunu buyuruyorsunuz. Kadın arzusuna ka-
vuştı, artık bundan sonra hiç kimse, sebep-
siz, işine karışmasın. Kazakistanda, bir ka-
zağın diğer bir kazak aleyhine, veya bir ka-
zağın bir karakalpak aleyhine ve yahut ta bir
karakalpağın bir kazak aleyhine açmış oldu-
ğu davalara, kazakların yurdunda zuhur eden
bu eski davalara, kadılar bakmasın, Dava, bu-
raya geldiklerinden sonra açılırsa, kadılar
onu tetkik edip halletsinler. Diğer meseleleri
bize gönderdiğiniz adam arzedecektir. Alla-
hın selâmı sizin üzerinize olsun. 1222.

50, 320 ve 487 No. 1. mektuplar, özbek
hanlarına, her vilâyetin ziraat mmtakalarından,
o vilâyetin nükerlerinin iaşelerini temin
edecek, aynı ve nakdî vergileri toplama-
larına emir verildiğinden bahseder. Herhan-
gi bir vilâyetten bir senelik iaşe ve harç-
lık alan bir nüker, hâkimin hususî mü-
saadesi olmadan, o sene içinde, başka bir vi-
lâyete gidemez. Eğer her şeye rağmen, bağlı
olduğu vilâyetten ayrılmak isterse, oradan al-
dığı senelik aynı ve nakdî payını iade etme-
ğe mecburdur.

Zannederim ki, özbeklerin, Timurîler
devletinde hâkimiyeti ele aldıktan sonra
(XVI. asır), göçbeliği çabucak terkederek

oturaklaşmalarına sebep, en ziyade, bu şart-
lar olmuştu.

56, 141, 488, 500 ve 637 No. 1. mektup-
lar devlet mülklerinin ملک padişahın tasdi-
kile hususî ellere geçmelerinden ملک bahse-
der. İptida «milki hukm» ملک حکم ismini alan
bu mülkler sonraları «milki hurr» ملک حر
yani her nevi vergilerden muaf mülk, ıstıla-
hı altında şöhret kazanmışlardır. Mezkûr mek-
tuplarda bu münasebetle deniliyor ki:

488 No. 1. mektuptan:

... چنانچه چشمهٔ ریکسالهٔ هزارهٔ حرقان
از ولایت کر مینه ملک بوده برینمضمون حکم
قبلکاه جنت مکانی نور مرقدہ ناطق است حالا
ملازمان شما بآیچہ (7) و ریکسالهٔ مذکورہ
از وجہ حراج حجت و مداخلت میکرده اند
باید ملا زمان خود رامنع کنید اراضی موضع
مذکور راملک دانسته از وجہ خراج حجت
ومداخلت نکنند .

.....Karmine vilâyetindeki Riksalei Ha-
zareî Harkan çeşmesi hususî bir mülk oldu-
ğundan, Kiblegâh, Cennetmekân, Kabrı nur
olanın (yani babamın) fermanı bunu beyan
etmektedir. Sizin memurlarınız mezkûr Abçe
ile Riksaleyeye harac için müdahale ettiler. Me-
murlarınızı men'ediniz. Mezkûr yerin arazi-
sini mülk bilerek harac için müdahale et-
mesinler.

500 No. 1. mektuptan:

ورثهٔ عبدالرحمن خواجہ بعرض عالی
رسانید کہ ہشتاد طناب زمین ملک حاتم درقریہ
چار رہہ در وقت حضرت جنت مکانی قبلکاه
علیہ الرحمہ بامر شان طناب کشیدہ شدہ بود .

Abdurrahman Hocanın varisleri, yüksek
makama, Çahar-Rahe kasabasındaki 80 tanap
«mülki hüküm» ün merhum padişah zama-
nında, onun emrile ölçülmüş olduğunu arzет-
tiler..

129, 470, 688, 689, 690, 691 v.s. numa-
ralı mektuplar «tanhah» تانہا - bir nevi ti-
yül- ıstılahından bahseder.

135, 270, 468, 483 ve 498 No. lı mektuplar «haracı tanabane» ve «haracı mal» vergilerine ve bu istilahlarm izahına dairdir. Bunlardan 483 No. lı mektubu neşrediyoruz:

... بدانید که عرضۀ که بدر بار جالی فرستاده
بودید رسید از مضمون او آگاهی بجانب ما
حاصل کردید از باغ و چهار باغ طنابی یکطلا
طنابانه گیرید اگر یکطلا طنابانه قبول نکنند از
روی سه مال کنید ...

.... Biliniz ki, yüksek makama gönderdi
ğiniz istida gelmiştir. Mundericatu bize ha-
kikatı açmıştır. Bahçeden ve büyük bahçe-
den beher tanab için bir tile alınız. Tanab
için bir tile vermeğe razı olmazlarsa, (mah-
sulün) üçte birini alınız..

229 ve 312 No. lı mektuplar aynî ve
nakdî nükeriye vergisinin miktarına dairdir.

456 ve 682 No. lı mektuplar köylülerin
mülk sahibine ait olan mahsulün meşru pa-
yını vermekten çekindiklerinden bahseder.

803 No. lı mektup padişahın hususî
mülkler satın aldığına dairdir.

148, 151, 267, 271, 276, 286 ve 577 No. lı
mektuplar mülk arazisi sahiplerinin harac-
tan muaf kılındığından bahseder.

Bu kadarla iktifa etmek mecburiyetin-
deyiz. Fakat hemen söyleyelim ki, müdekkik
ve müverrihler için, hakikate müstenit, zen-
gin bir malzeme hazinesini teşkil eden tari-
hî kıymeti haiz vesikalar bahsettiklerimizden
çok fazladır.

3) EMİR NASRULLAH'IN HAKİM BİKİ'YE GÖNDERDİĞİ MEKTUPLAR:

(Farsça. Ölçü 15×24.5 cm., Hususî kütüphanemizde).

Emir Nasrullah, yukarıda bah-
sı geçen Emir Haydar'ın oğlu olup,
Mangıt emirlerindendi. Babasının ölümünden
ve hemen bunu müteakip kardeşleriyle yaptığı
kısa bir mücadeleden sonra Buharaya ge-
lerek babasının tahtına geçti. Hakim
Kuşbikî veya Muhammet Hakim
biy Kul Kuşbikî, Emir Hay-
dar devrinde sarayın büyük ricalinden bi-
riydi.

Emir Haydar'ın vefatından son-
ra Emir Nasrullah'ın taraftarı
olup, Buhara emirliğini ele almasına yardım

etti. Emir Nasrullah, Hakim
atalığım bu hizmetine mukabil kendisini Kul
Kuşbikî lâkabı ile taltif etti.

Tetkik ettiğimiz yazma Emir Na-
sru l l a h tarafından, Kinagaslarla yapılan
muharebe sırasında Şehrisebzte bulunduğu
zaman Buharaya, Hakim Kuşbikî'ye, gönder-
diği mektupların külliyaatıdır. Bu mektuplar,
Hakim Kuşbikî henüz hayatta iken, tahmini-
mize göre kâtiplerinden biri tarafından, ted-
vin edilmiştir.

Divanın başında kısa bir mukaddime
vardır ki, burada Emir Haydar'ın
ölümünden sonra emirlik tahtına Mir Hü-
seyin Türe'nin çıktığı kaydedilmiştir.
Hakim Kuşbikî kendisine muhalefet
etmiştir. 70 gün sonra Mir Hüseyin
Türe ölmüş ve Ömer Türe tahta
çıkmıştır. Hakim Kuşbikî Nasru l l a h Türe'yi
Karşiden Buharanın mu-
hasarasına davet etmiş ve Buhara tahtına
oturtmuştu.

Mezkûr tarihî malûmattan sonra tarih
sırasına göre tasnif edilmiş mektuplar geli-
yor. Yazmanın başında ve sonunda birer, iki-
şer yaprak noksandır. Divanda mevcut bütün
mektuplar H. 1243 ile 1251 seneleri arasın-
da, yani 8 sene zarfında yazılmıştır. Bugün
yazma 489 mektubu havi 147 yaprakdan mü-
rekkeptir.

Bu yazma kıymet ve ehemmiyet itibari-
le yukarıda tetkik ettiğimiz iki vesikadan, ya-
ni Şeybanî han'ın vakıfnamesi ve Emir Hay-
dar'ın mektuplarından aşağıdır.

Yazmada bulunan mektupların ekserisi
hususî meselelere aittir; tarihî kıymeti haiz
olanlar da Buhara ile Kinagaslar arasın-
daki muharebeye dairdir ve ancak bir mektup
(No. 232) hakikaten çok ehemmiyetli olup,
Emir Nasrullah'ın Karşı vilâyeti
idaresine gönderilen Hakim Kuşbi-
kî'ye sunduğu ve kendisine geniş bir ser-
bestî bahşeden fermanıdır.

Aynen naklediyoruz:

در اینولا حکم عالی صادر شد که وزارت
پناه مقر بی محمد حکیم بی کل قوشیکی را از
برای سر رشته ولایت قرشی فرستادیم باید که
ورارت پناه مذکور کل خراج دهه پایان و

دهه میانه و دهه بالای قرشی از سفیدی و کبودی و حسابی آسیا و طنابانه باغ و نقده تماکو و زکوة توابع قرشی را گرفته از روی دفتر عالی علوفه نوکریه و طنابانه نوکریه را بدهند سفید بری را در وقت سفید کبود بری را در وقت کبودالمان از قوشیمی طلب نماید املاکداران اولاً از روی تخمین و زارت پناه مذکور گیرند اگر املاکداران نگیرند بفقرا بدهند از خراج امساله املاکداران از فقرا از غله و نقده هر چیزیکه گرفته باشند کشته بوزارت پناه مذکور بدهند اگر نمرود کنند فرمودیم که حبس کرده گیرند و به تخواه امارت و مبارزت پناهان بدل بی و شیردانه ایشیک آقا باشی دخل نسازند غیر از تخواه مشارالیهما دیگر تخواهی که در قرشی هست و زارت پناه مذکور گیرند و آدمان بیجا کرد را تنبیه نمایند برینموجب موافق فرمایش عالی همایون عمل نمایند خلاف و انحراف نورزدند فی شهر محرم تحریر یافت . ۱۲۴۶

میرکان منفیت و خاصه بردار هشت منی غله
دیگر نوکریه کلاً شش منی غله
چهره اقامی دوازده من غله
میرزا باشی شانزده من غله
میر آخور چهل من غله
قراول بیکی سی من غله
جیاسی بیست من غله
نوقسابه پنجاه من غله
ایشیک آقا باشی شصت من غله
بدل بیک میر آخور یکصد من غله
آدینه پانصد باشی یکصد من غله
بهمن فرمایش عمل کنند فی شهر محرم

سنه ۱۲۴۶ .

Vezaret penahı, mukarrip Muhammed Hakim biy Kul Kuşbikinın Karşı vilâyetinin idaresine gönderilmesi için yüksek ferman

verildi. Mezkûr vezaret sahibi Karşının aşağı, orta ve yukarı köylerinin bütün haracını, safidî ve kabudî (8), değirmen kirasını, bahçenin tanab üzerinden alınan vergisini, bütün resmini ve civar köylerinin zekâtını, olufei nükeriye'yi, tanabei nükeriye'yi, safid barî'yi ve kebud barî'yi, hepsini defteri âliye göre zamanında istiyerek toplansın ve Kuşbikiden (?) elaman (?) talep ederek teslim etsin. İlkönce malikâne sahipleri, vezir hazretlerinin evvelce hazırladığı cetvele göre, alsınlar, almazlarsa köylülere versinler. Malikâne sahipleri, bu sene köylülerden harac olarak aldıkları bütün mal ve paraları vezir hazretlerine iade etsinler. Karşı gelirlerse, hapsedilsinler. Emarat ve cesaret penahı Badab biyin ve Şir-dane Işık Ağabaşının muaslarına karışmasınlar. Bunların tanhaha'larından başka Karşıde bulunan paralarını vezir hazretleri alsınlar. Serserileri cezalandırsınlar ve bu hususta yüksek fermana göre hareket edip ondan ayrılmasınlar. Muharrem 1246 tarihinde yazılmıştır.

Mangıt okçuları ve hase-bardar	8 man	ekin
Diğer bütün hizmetkârlar	 6	» »
Çihre Ağası	 12	» »
Mirza başı	 16	» »
Mirahur	 40	» »
Karaul biki	 30	» »
Cibaçi	 20	» »
Tuksabe	 50	» »
Işık Ağabaşı	 60	» »
Badal-bek Mirahur	 100	» »
Adine - Pansad - başı	 100	» »

Bu fermana göre hareket etsinler. Muharrem ayı 1246.

Bu paygır, yani cetvel, fermanın sonuna ilâve edilmiş olup, memur ve hizmetkârların maaş cetvelidir. Bunlardan yalnız iki kişinin isimleri cetvelin sonunda kaydedilmiştir. Her ikisi, müstesna olarak, kendilerine, rütbelerile mütenasip, düşenden fazla hububat alırdı.

(8) *Safidî ve kabudî* («safid barî» ve «kabud barî») biçilmiş ve tarladan kaldırılmış ekinden üretilen ve henüz olmamış olduğundan biçilmemiş kبود بری ekinden alınan vergilerdir. (Bak: A. Semenov Tacik resmî evrak nümuneleri, Taşkent 1929, sah. 23). Bu vergilerin şekli ve büyüklüğü hakkında malûmatımız yoktur.

Bundan başka 43, 46, 48, 62, 74, 76, 174, 184, 225 ve 328 No. lı mektuplar suyun tevziinden bahseder ve suyun hükümdarın elinde bulunduğunu isbat ederler.

183 ve 432 No. lı mektuplar arıkların açılması ve temizlenmesi mecburiyetine dairdir.

129 ve 265 No. lı mektuplar *cul* vergisinden bahseder; bundan başka bu mektuplardan birinde *bay-puli* denilen bir vergiye rastlıyoruz.

194 ve 220 No. lı mektuplar *tanabane* ve *olufe*, yani nükerlerin iâşesini temin edecek vergilerin miktarından bahseder.

Tedvin edilmiş olan bu vesikalar birçok tarihî meseleleri halledebilirler.

İlimler Akademisinin, Orta Asya cümhuriyetlerinin yardımıyla, Orta Asya tarihinin birçok esas meselelerinin tenvir ve tahlili için son derece elzem olan; bu gibi vesikalarm neşretmesini temenni ederiz.

rusçadan çeviren: Y. Kalantay

